

Засоби ідентифікації середнього класу як методична проблема

Роботу виконано на кафедрі соціології та соціальної роботи ВНУ ім. Лесі Українки

Проблема ідентифікації середнього класу є важливою та актуальною для сучасної соціології. У статті досліджено потребу у чітких засобах такої ідентифікації.

Ключові слова: середній клас, засоби ідентифікації середнього класу, соціальна структура суспільства, соціальна стратифікація.

Кузьмук О. Н. Средства идентификации среднего класса как методическая проблема. Проблема идентификации среднего класса является важной и актуальной для современной социологии. В статье исследуется необходимость четких средств такой идентификации.

Ключевые слова: средний класс, средства идентификации среднего класса, социальная структура общества, социальная стратификация.

Kuzmuk O. M. The Middle Class Identification Means as Methodical Problem. The problem of identification of the middle class is important and relevant for contemporary sociology. The need of clear means of the middle class identification means is investigated in this article.

Key words: the middle class, the middle class identification means, the social structure of society, social stratification.

Постановка наукової проблеми та її значення. Незважаючи на те, що політики, громадські діячі досить часто демонструють свій інтерес до середнього класу, саме поняття «середній клас» та критерії його ідентифікації залишаються не повною мірою розробленими, що в свою чергу зумовлює труднощі у визначенні кількісних і якісних характеристик цього досліджуваного феномену. Проте всі згодні з тим, що саме середній клас – гарант стабільності суспільства, носій демократичних перетворень тощо. Так, наприклад, экс-прем'єр міністр України Ю. В. Тимошенко в інтерв'ю на українському телеканалі розглядала середній клас, як «класику побудови ринкового суспільства, амортизатор розвитку суспільства»¹. Нинішній Президент України В. Ф. Янукович у своїй інавгураційній промові акцентував увагу на тому, що «треба дбати про забезпечення законних інтересів простих людей, звичайних громадян, представників середнього класу, інтелігенції, бізнесу»². А кого вважати представником середнього класу, які його ідентифікаційні ознаки?

Слід зазначити, що проблематика середнього класу є актуальною й у політичній сфері. Так, побудова «суспільства середнього класу» – ідеологема, яку декларують державні структури, багато українських політичних партій, і разом це символ нових соціально-політичних орієнтацій еліт, сповідування ними принципів соціально орієнтованої економіки і відповідного їй типу соціальної структури.

Важливе значення в ідентифікації середнього класу має аналіз власне соціологічного змісту поняття «середній клас». Оскільки через його надмірну заполітизованість та заідеологізованість, ще й досить часте використання в публіцистичній літературі поняття «середній клас» є нечітким, а подекуди взагалі спостерігається підміна таких понять як «середній клас», «середньо дохідна група», «середній індивід» та ін. Тому завдання нашого дослідження – визначити соціологічний зміст поняття «середній клас» та його межі. **Мета** – визначити та виділити критерії, за допомогою яких зможемо ідентифікувати певну соціальну групу як середній клас.

Аналіз останніх досліджень із цієї проблеми. Аналізу сучасної соціальної структури суспільства, стратифікаційних процесів, соціальної нерівності, середнього класу та засобів його іденти-

© Кузьмук О. М., 2012

¹ Виступ Ю. В. Тимошенко у програмі «Велика політика з Євгенієм Кисельовим» на телеканалі «Інтер» у грудні 2009 р.

² Інавгураційна промова Президента України В. Ф. Януковича у Верховній раді України 16 лютого 2010 р.

фікації¹ присвячено низку наукових досліджень, зокрема слід виділити праці Є. Головахи, С. Макеєва, О. Куценко, О. Симончук, О. Якуби, Н. Паніної, В. Хмелько, В. Паніотто, В. Воловича, С. Оксамитної та ін.

Виклад основного матеріалу й обґрунтування результатів дослідження. Для середнього класу нинішнього українського суспільства характерною є невідповідність вітчизняних реалій середнього класу західним критеріям і стандартам, це пов'язано з тим, що в українському суспільстві між професійно-освітнім статусом доходом, престижем, і соціальною самоідентифікацією відсутній прямий зв'язок. Тоді як, наприклад, у західних суспільствах забезпечений високий ступінь узгодженості статусних позицій: відповідність внесків винагороді (що проявляється у порівняно високому рівні заробітної плати типового представника середнього класу та своєрідного «стилю життя середнього класу»). Ті соціальні групи, які в західній класифікації традиційно входять до середнього класу, в українському суспільстві не володіють відповідними матеріальними ресурсами та через свою нечисельність не можуть вважатися рушієм змін та носієм демократичних цінностей.

Заслугує на увагу й те, що під час аналізу середнього класу сучасної України українські соціологи дедалі частіше послуговуються поняттям «псевдосередній» клас [3, 278–285]. Попри цю обставину, аналіз формування середніх класів у стратифікаційній системі сучасного українського суспільства залишається актуальним. За словами О. Симончук, концепт «середнього класу» наявний у масовому уявленні українців про соціальну структуру. Дослідниця звертає увагу на те, що значна частина населення ототожнює себе з середнім класом, тим самим спонукаючи соціологів зрозуміти, яку функцію виконує ідентифікація з цим конструктом. Суть самоідентифікації з цією категорією для одних полягає у зарахуванні себе до успішних людей, які мають оптимістичні професійні перспективи, позитивне соціальне самопочуття, своєю працею забезпечують достойне життя сім'ї і постійно освоюють нові можливості. Для інших самоідентифікація з «середнім класом» забезпечує психологічну комфортну самооцінку приналежності до групи осіб, які ведуть середній для більшості стиль життя та живуть «не краще і не гірше інших» [4, 11–12]. Ця обставина вказує на відсутність у масовій свідомості стандартів споживання, стилю життя, інших параметрів приналежності до середнього класу, а також про відсутність загалом образу середнього класу.

Як свідчать результати соціологічних досліджень, середній клас в Україні не має чітко виражених рис, за якими він суттєво виділявся б із загальної сукупності населення. Тому важливим елементом у дослідженні вітчизняного середнього класу є визначення критеріїв, за допомогою яких можна виділяти цю соціальну групу [1, 215–218].

Отже, зупинимося детальніше на проблемі емпіричної ідентифікації середнього класу. Першим кроком нашого дослідження є аналіз *методики ідентифікації середнього класу за професійним статусом*. Професійний статус і соціально-економічне становище в суспільстві є своєрідними нематеріально ресурсними ознаками, які передбачають визначення середнього класу як соціальної групи, яка займає проміжні позиції між вищим і робітничим класами. Для детальнішого аналізу середнього класу за професійним статусом звернімося до популярної схеми Дж. Голдторпа, в основі класифікації якої – критерій зайнятості.

Зважаючи на загальноприйняті дефініції, зокрема беручи до уваги підхід Дж. Голдторпа, середній клас перебуває на рівні вищого адміністративного корпусу.

Отже, до середнього класу у класовій схемі Дж. Голдторпа входять представники службового і проміжних класів. Тут йдеться не стільки про наявність професії, скільки про зайнятість, що повинна відповідати професії та бути більш-менш престижною. Мають значення також освіта, кваліфікація та сектор економіки, в якому працює потенційний представник середнього класу.

Дж. Голдторп диференціював заняття / професії в класовій схемі на основі їх загальної ринкової і трудової ситуації. Ринкова ситуація професійної позиції втілена в сукупності матеріальних винагород і описана за такими характеристиками, як джерело і рівень доходу, ступінь економічної безпеки, можливості професійної мобільності. Трудова ситуація визначена місцем заняття в системі влади і контролю у виробничому процесі, тобто її характеризують показники ступеня автономності працівника у визначенні обсягів роботи і послідовності завдань, самоконтролю або контролю ззовні [2, 36].

¹ Засобами ідентифікації будемо вважати певні дискримінаційні характеристики, які ґрунтуються на теоретичних (класових) схемах і є інструментами ідентифікації середнього класу.

Дещо іншим підходом до ідентифікації середнього класу є підхід, який розвиває з середини 70-х років британський соціолог Е. Райт [6]. Е. Райт аргументує суттєву відмінність між поняттями «клас» і «професія». Якщо «професія» відображає позиції, що визначають внутрішньотехнічні відносини виробництва, то «клас» – власне соціальні відносини виробництва. Основним критерієм побудови схеми був запропонований критерій контролю і експлуатації внутрішньосоціальних відносин виробництва.

Е. О. Райт здійснив операціоналізацію поняття «класової структури» К. Маркса і використав її для вивчення сучасних проблем. Слідуючи марксистській традиції, Е. О. Райт звертає увагу на те, що вона не описує всієї складності відношень у сучасному суспільстві. Свої міркування дослідник аргументує тим, що по-перше, поряд із розвинутим капіталістичним виробництвом існує просте товарне й дрібнотоварне виробництво, а тому слід розрізняти клас власників малого й середнього бізнесу. По-друге, значною власністю володіють акціонери, однак управляє нею обмежена кількість менеджерів, у зв'язку з чим виділяють власників і менеджерів. По-третє, на великих і середніх підприємствах, що становлять основу економіки, влада розподілена нерівномірно, а тому існує диференційована система з різною мірою влади і власності. Виходячи з таких міркувань, за логікою Е. О. Райта, крім базових, характерних для марксизму категорій (буржуа і пролетаріат), виділяють багаточисленні середні класи.

Для вирішення проблеми середнього класу Е. О. Райт розробив концепцію «суперечливих класових позицій». У розумінні Е. О. Райта середній клас співвідноситься більш ніж з одним класом.

Основним критерієм ідентифікації основних класів у концепції Е. О. Райта є види влади й контролю групи над економічними ресурсами – фінансовим капіталом, фізичними засобами виробництва і робочою силою. Так, наприклад, якщо представники класу капіталістів контролюють хоча б одну з трьох складових частин виробничої системи, то представники робітничого класу позбавлені можливості контролю.

У класовій структурі сучасного капіталістичного суспільства Е. О. Райт виділяє три типи соціальних позицій – базові і два типи суперечливих. Базові класові позиції ґрунтуються на способі виробництва. При капіталізмі соціальні полюси класової шкали утворюють буржуазія (що володіє засобами виробництва та реалізує контроль та експлуатацію) і робітничий клас (позбавлений засобів виробництва, такий, що експлуатується). Однак слід зазначити, що між полюсами перебувають багаточисленні середні групи з невизначеною класовою позицією (менеджери, професіонали, дрібні роботодавці, люди вільних професій), що здатні впливати на деякі аспекти виробництва, але позбавлені контролю над іншими. Вони формують ще два типи соціальних позицій у класовій системі, котрі об'єднуються назвою «суперечливі класові позиції».

Представниками «суперечливих позицій у межах цього способу виробництва» є, наприклад, менеджери, що належать до двох класів – робітничого і класу капіталістів. З одного боку, вони подібно до робітників продають свою робочу силу капіталістам, які контролюють і експлуатують їх, а з іншого – контролюють виробничий процес і працю робітників, крім того, більшою мірою і умови своєї праці. Отже, в неомарксистській перспективі Е. О. Райта, карта класової структури сучасного капіталістичного суспільства локалізує не тільки дихотомію базових класів (капіталістів і робітників), а й ряд нових середніх класів.¹

Проаналізувавши класові схеми, зазначаємо, що Е. О. Райт та Дж. Голдторп у межах середнього класу виділяють два підкласи – верхній середній клас і нижчий середній клас. До верхнього середнього класу дослідники відносять висококваліфікованих менеджерів, супервайзерів і професіоналів.

Хоча слід зауважити про неоднакову емпіричну операціоналізацію поняття «середній клас» цими дослідниками. Як уже зазначалося, основним критерієм ідентифікації у Дж. Голдторпа є професійна приналежність (для позначення цього класу Дж. Голдторп використовує поняття «службовий клас»), тоді як для Е. О. Райта важливими є наявність управлінських функцій, певного рівня автономії і кваліфікації (верхній середній клас у класовій теорії Е. О. Райта локалізується не в одному класі, а в різних – менеджерів, супервайзерів і професіоналів).

Досить складним, на думку української дослідниці О. Симончук, є операціоналізація нижчого середнього й робітничого класу. Так, у перспективі класової схеми Е. О. Райта ієрархія класових позицій не чутлива до диференціації ні за характером праці (фізичний/нефізичний), ні за сектораль-

¹ Слід сказати, що в моделі експлуатації до середнього класу належать і кваліфіковані робітники; для неомарксистської класової схеми загалом характерна тенденція до мінімізації частки робітничого класу.

ною ознакою (сільськогосподарський / індустріальний / сфера послуг чи фордистський / постфордистський). І тому, як наслідок, всі робітники низьких рівнів влади, автономії і кваліфікації, незалежно від характеру праці і сектору зайнятості, потрапляють в один робітничий клас [2, 96].

З аналізу вищенаведених класових схем можемо робити висновок, що до середнього класу належать переважно особи з високою професійно-освітньою підготовкою, що гарантує їм високий попит на ринку праці.

Це, у свою чергу, зумовлено підвищенням ролі інтелектуальної власності у формуванні людського капіталу та соціального статусу індивіда в сучасному суспільстві, науково-технологічним характером нинішнього етапу соціально-економічного розвитку [7, 86].

Говорячи про можливість ідентифікації середнього класу за *доходом і споживчими стандартами*, слід розпочати із загальноекономічної ситуації в Україні. Особливість полягає в тому, що за невисокого ВВП та невисоких доходів на душу населення відбувається величезна поляризація доходів населення. Масштаб вітчизняної тіньової економіки – 30–60 % [8, 18]. Тіньові доходи не тільки накладають свій відбиток на динаміку доходів, а є ще й чинником нерівномірності їх розподілу між різними верствами населення та наростання соціальних суперечностей. Проблема майнового розширення населення набуває соціальної гостроти у зв'язку з проблемою бідності частини населення України.

Категорія доходів населення, як зазначає О. М. Балакірева, відображає економічні зв'язки між членами суспільства з приводу споживання виробленого продукту за рахунок їх трудової активності, використання власності, яка є в їх розпорядженні, та соціальних трансфертів. У дослідженні параметрів розширення населення джерела та розмір доходів є найбільш вагомим показником прояву цього процесу, а тому слід детально оцінити основні тенденції та структурні зрушення саме цього елемента матеріального добробуту [9, 50].

Нерівність населення в споживанні матеріальних благ та послуг значною мірою зумовлена нерівністю в отриманих доходах. Відповідно в основі вимірювання економічної диференціації населення лежить аналіз нерівності в розподілі доходів між окремими групами населення.

Економічний критерій є досить вагомим і впливовим, оскільки саме матеріальне становище сьогодні дуже часто визначає стиль і якість життя, можливість отримувати освіту та підвищувати кваліфікацію. Це особливо характерно для країн перехідного періоду, коли такі чинники, як освіта та професія часто перестають суттєво впливати на соціальний статус їх носіїв, а політична й економічна нестабільність породжують почуття невпевненості у майбутньому, а отже і занижену самооцінку.

Як стверджує В. Пилипенко, матеріально-ресурсний статус особи визначають такі основні показники: поточні доходи (витрати), заощадження та володіння майном (рухомим та нерухомим). Нерозвиненість ринку цінних паперів, загальнонизький рівень доходів у країні та недостатня культура споживання призводить до практичної відсутності заощаджень у переважній більшості населення. Причому, питома вага заощаджень у різних доходних групах населення не має суттєвих відмінностей. Отже, можна припустити, що населення з середніми доходами реалізує свої накопичення через придбання рухомого чи нерухомого майна. Таке припущення зводить дослідження матеріально-ресурсного статусу до аналізу двох показників – рівня доходів (витрат) і володіння майном [11, 150].

Особливістю та гострою проблемою сучасної української економіки є значний обсяг тіньового сегменту, до складу якого входить тіньова заробітна плата, приховування операцій від оподаткування. Тому слід звернути увагу на те, що дані офіційної статистики про розміри заробітної плати, різноманітні соціальні трансферти не відображають реальну картину доходної диференціації. О. М. Балакірева, спираючись на дані соціологічного дослідження матеріального стану домогосподарства, стверджує, що протягом останніх чотирьох років фіксується стабільна п'ята частина економічно активного населення, яка повідомляє про наявність неофіційної частини у загальному обсязі заробітної плати [9, 149]. Водночас небезпечною тенденцією для України є і зростання диференціації доходів населення. Так, наприклад, грошові доходи 10 % найбільш забезпечених у 12 разів перевищують доходи 10 % найменш забезпечених верств населення.

Методика самоідентифікації середнього класу є по суті відображенням свідомості і ціннісних поглядів людини.

Слід зауважити, що предметом вивчення середнього класу в контексті методики самоідентифікації є як об'єктивні характеристики соціальних позицій тих людей, які відносять себе до серед-

нього класу (доходи, матеріальна позиція, рід занять, рівень освіти, професійно-посадовий статус), так і суб'єктивні оцінки (ставлення до змін, що проходять в економіці і в суспільстві в цілому, ставлення до влади, політичні та економічні орієнтації).

Критерії самоідентифікації залежать і від реального економічного стану країни, реальних соціальних можливостей людини, і від уявлення самої людини про своє матеріальне становище, соціальний статус, потенційні можливості, що викликає потребу визначати межі середнього, або протосереднього класу.

Самоідентифікація – досить важливий показник приналежності до певного соціального класу. Оскільки без суб'єктивних оцінок свого статусу, статусу оточення навряд чи можна говорити про формування нової стратифікаційної системи та відповідно про становлення нових ідентифікаційних систем, що дає змогу усвідомлювати індивідуальні й групові інтереси у динамічному суспільстві.

Отже, в основі суб'єктивного підходу до вивчення середнього класу покладена ідея про те, що середній клас виділяється на основі самозарахування населення до цього соціального класу. Тобто межі середнього класу задаються тими, хто вважає себе таким.¹

Що стосується критерію самоідентифікації, то, з одного боку, через соціальну ідентифікацію відбувається ототожнення індивіда з групою, а з іншого – розпізнавання в оточенні ознак, за якими особистість може ідентифікувати себе. Хоча і в цьому разі існують певні суперечності, оскільки критерій самоідентифікації досить часто не дає підстав говорити про реальну приналежність індивіда до середнього класу.

Середній клас є «базовим», найбільш багаточисленним соціальним шаром будь-якого нинішнього суспільства. За мірою розвиненості в суспільстві «середніх класів» судять про його «зрілість», «нормальність», «сучасність». Феномен «суспільство середнього класу» відображається в тому факті, що ця соціальна група є найбільш масовою і впливовою в соціальній структурі суспільства. Говорячи про професійно-статусні та дохідні (матеріально-ресурсні) характеристики середнього класу, зауважимо, що традиційною ознакою представника середнього класу є високий соціально-професійний статус на ринку праці та достатньо високий рівень матеріального благополуччя, що дає змогу вести типовому представнику середнього класу відповідний стиль життя.

Висновки. Перспектива подальших розвідок пов'язана насамперед із можливостями дослідження потенціалу різних стратегій та концепцій у процесі визначення ідентифікаційних характеристик (засобів ідентифікації) середнього класу. Чітко сконструйований концепт середнього класу сприятиме зведенню до мінімуму проблеми статусної неконсистентності статусних позицій його представників та зрештою дасть змогу сформуванню найбільш оптимальну для українського суспільства теоретичну модель засобів ідентифікації середнього класу.

Список використаної літератури

1. Симончук О. В. Середній клас у соціальній структурі українського суспільства / О. В. Симончук // Структурні виміри сучасного суспільства : навч. посіб. / за ред. С. Макеева. – К., 2006. – С. 209–243.
2. Симончук Е. Классовые структуры в сравнительной перспективе / Е. Симончук // Украинское общество в европейском пространстве / под ред. Е. Головаха и С. Макеева. – Киев, 2007. – С. 33–104.
3. Головаха Е. И. Изменение социальной структуры и формирование среднего класса в Украине / Е. И. Головаха // Трансформирующееся общество. – Киев, 2000. – С. 112–126.
4. Симончук Е. В. Средний класс: люди и статусы / Е. В. Симончук. – Киев : ИС НАНУ, 2003. – 464 с.
5. Goldthorpe J. On sociology: Numbers, Narratives and the Integration of Research and Theory / J. Goldthorpe. – Oxford : Oxford Univ. Press, 2000. – P. 206–229.
6. Wright E. Class, Crisis, and the State / E. Wright. – London : New Left Books, 1978. – 266 p.
7. Средние классы в России: экономические и социальные стратегии / Е. М. Аврамова и др. ; под ред. Т. Малевой. – М. : Гендальф, 2003. – 506 с.
8. Стеблій Г. Соціальний аспект економічної природи грошей : [монографія] / Г. Стеблій. – К. : УБС НБУ, 2008. – 335 с.
9. Балакірева О. М. Нерівномірність доходів населення в Україні як соціально-економічна проблема / О. М. Балакірева, С. М. Черненко // Укр. соціум. – 2009. – № 3 (30). – С. 49–64.

¹ Попередні дослідження з цієї проблематики показують, що досить часто люди ідентифікують себе з середнім класом безпідставно. За об'єктивними критеріями ідентифікації вони не можуть вважатися представниками середнього класу.

10. Пилипенко В. Є. Людина в ринковому суспільстві: орієнтація, поведінка, культура / В. Є. Пилипенко. – К. : Фоліант, 2005. – 224 с.